

Sevinch TOLIBOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti talabasi
E-mail: stolibova@gmail.com

Y.f.n B.Turayev taqrizi asosida

HUQUQIY NORMALAR TURLARI VA SHAKLLANISH TURLARI

Аннотация

Huquq o‘z ichki tuzilmasiga ega. Yaxlit bir tizim sifatidagi huquq tizimi o‘z ichiga huquq tarmoqlarini, huquq institutlarini oladi. Huquq tizimining eng kichik, birlamchi tarkibiy unsuri bo‘lib, huquq normasi hisoblanadi. Huquq ijtimoiy munosabatlarga ta‘sir etuvchi vosita sifatida doim, muayyan xulq-atvor, xatti-harakat qoidasi sifatida o‘zini namoyon etib, u tegishli hayotiy holatlardagi huquq subektlari tomonidan qayta-qayta qo‘llanishi mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: Huquqiy norma, gipoteziya, dispozitsiya, sanksiya, norma, oddiy gipoteziya, murakkab gipoteziya, dispozitsiya turlari.

ВИДЫ ПРАВОВЫХ НОРМ И ВИДЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Право имеет свою внутреннюю структуру. Правовая система в единой системе получает свои законные права и правовые институты. Право самое маленькое, первичное ненадёжное, а верховенство закона берёт. Право как средство воздействия на общественные отношения всегда проявляется как установленное правило поведения и действий и предназначено для многократного использования субъектами права в соответствующих жизненных ситуациях.

Ключевые слова: Правовая норма, гипотеза, диспозиция, санкция, норма, простая гипотеза, сложная гипотеза, виды диспозиции.

TYPES OF LEGAL NORMS AND TYPES OF FORMATION

Annotation

Law has its own internal structure. The legal system as a whole system includes legal branches and legal institutes. It is the smallest, primary structural element of the legal system and is considered a legal norm. Law, as a means of influencing social relations, always manifests itself as a rule of certain behavior and behavior, and it is intended to be used repeatedly by legal subjects in relevant life situations.

Key words: Legal norm, hypothesis, disposition, sanction, norm, simple hypothesis, complex hypothesis, types of disposition.

Kirish. Huquqiy tizimini bir bir bino deb qaraydigan bo‘lsak, huquq normasi uning bir g‘ishti sifatida yoki bir jonli organizmning eng kichik hujrasi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois, unda huquqqa xos bo‘lgan muhim belgilar jamlangan bo‘ladi. Huquq normasi hokimiyat tepasida turgan siyosiy kuchlarning amr-irodasini ifodalaydi; davlat tomonidan o‘rnatilgan o‘rnatilgan yoki sanksiyalangan bo‘ladi; barcha huquq subektlari tomonidan bajarilishi majburiy; aks holda davlatning majburlov kuchi bilan ijrosi ta‘minlanadi; normativ aktlarda va boshqa huquq manbalarida ifodalanadi.

Mavzu dolzarbligi. “Norma” so‘zi lotincha bo‘lib, u o‘zbekchada “qoida”, “namuna” ma‘nolarni anglatadi. Darhaqiqat, har bir norma o‘zida biror-bir xatti-harakat, xulq-atvor qoidasini, muayyan yurish – turish modelini ifodalaydi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining 60-moddasiga binoan, fuqarolar konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa insonlarning huquqlari, erkinliklari, sha‘ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdir, -bu huquqiy norma fuqarolarning amaldagi qonunchilikka nisbatan qanday xatti-harakat qilishi to‘g‘risidagi qoidalarni o‘zida mustahkamlaydi.

Huquq normasi – ijtimoiy munosabatlarni boshqarishga yo‘naltirilgan davlatning amr – farmon ko‘rsatmasi, umumijtimoiy qoidadir. Norma – huquqning asosi, uning mutlaqo zarur zarrachasidir. Huquqiy normalarning shakllanish jarayoni uch bosqichdan iborat:

Huquqiy g‘oyaning paydo bo‘lishi. Masalan, ibtidoiy jamoa tuzumi paytlaridayoq shaxs daxlsizligi g‘oyasi pishib yetilgandi. Huquqiy g‘oyalarning tug‘ilishi mexanizmi va shart-sharoitlari huquq nazariyasi fani o‘rganadi.

Huquqiy normani ta‘riflash (ifodalash). Mazkur bosqichda ijtimoiy ongda mavjud huquqiy g‘oyalarni tekshirish va umumlashtirish jarayoni davom etadi, ularni rasmiylashtirish

vositalarini izlash, huquqiy normalarni ishlab chiqish tartibi va tamoyillarini o‘rganish, ularni qabul qilish tadbirlarini belgilash va hokazolar davom etadi.

Huquqiy normani amaliyotga kiritish deganda, real ijtimoiy munosabatlarda shu munosabatlarni boshqarish maqsadida ularning faol qo‘llanishi tushuniladi.

Huquq normasi – davlat tomonidan belgilanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan umumijtimoiy yurish–turish qoidasi. Huquq normasi tegishli normativ-huquqiy hujjatlar, shuningdek, huquq manbaining boshqa turlari shaklida namoyon bo‘ladi. Huquq tarmoqlariga bog‘liq holda ma‘muriy-huquqiy, jinoiy-huquqiy huquq normalari, mehnat, ekologiya, xalqaro, konstitutsiyaviy, xo‘jalik va huquqning boshqa tarmoqlariga oid huquq normalari farqlanadi. Amal qilish vaqtiga ko‘ra, doimiy (rasmiy bekor qilingunga qadar amal qiladigan) va vaqtinchalik (faqat muayyan vaqt oralig‘ida amalda bo‘luvchi) huquq normasi bo‘ladi. Huquq normasi amal qilish hududiga qarab, umumiy va mahalliy normalarga bo‘linadi. Bunda birinchisi butun mamlakat hududida amal qilsa, ikkinchisiga kiradigan normalar ma‘lum hududlarda amal qilishi mumkin. Huquq normasi subyektlariga qarab, umumiy va maxsus normalarga ajraladi, bunda birinchisi hamma huquq subektlari uchun, ikkinchisi esa aholining muayyan guruhi yoki aniq belgilangan doiradagi subyektlar (pensionerlar, nogironlar, ichki ishlar xodimlari va h.k.) uchun taalluqli bo‘ladi.

Huquq normasining tarkibi – uning tarkibiy qismlari demakdir. Har qanday huquqiy norma tarkibi uni tashkil etuvchi qismlarning birligini taqazo etadi. Biroq, ushbu qismlar tabiati huquqiy normalar turiga bog‘liq. Shu munosabat bilan yuridik boshlang‘ich (ta‘sis, tayanch) normalar hamda xulq – atvor qoidalarni o‘rnatgan normalarni ajratib ko‘rsatish kerak.

Asos bo'lgan yuridik normalar tarkibi. Mazkur normalar moddiy yoki prosedura (tadbir) tavsifidagi biron-bir huquqiy qoidalarni qonuniy o'rnatilishi. Bu ish shu qoidalarni so'zlar orqali ifodalash yoki uning muhim belgilarini ta'kidlash yo'li bilan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari va xorijiy investorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunining 2-moddasi bunga misol bo'la oladi. Unda, jumladan, barcha mulkiy boylıklar va ularga egalik huquqi (birinchi belgi), shuningdek, intellektual mulkka egalik huquqi (ikkinchi belgi), foyda olish maqsadida xorijiy investitsiyalardir, deyiladi. Ko'rsatib o'tilgan belgilar yig'indisi aynan shu yuridik norma tarkibini tashkil etadi. Shuning uchun ushbu normalardan faraz (gipoteza), dispozitsiya yoki sanksiya (jazo chorasi)ni izlash behudadir.

Xulq-atvor qoidalari bo'lgan normalar tarkibi. Xulq-atvor qoidalari bo'lgan normalar tarkibi masalasi ko'pdan ko'p huquqshunoslar e'tiborini tortib keladi. Huquqshunoslikda S.A.Golunskiy hamda M.S.Strogovichlarning yuridik normaning uch qismlik tuzilishi to'g'risidagi fikrlari keng e'tirof etilgan: bu qismlar Faraz (Gipoteza), Dispozitsiya, Sanksiyadan iborat. Huquqiy normada eng avvalo, shu norma qo'llanilishi lozim bo'lgan shart-sharoitlarga ishora, so'ng xulq-atvor qoidasining bayoni, nihoyat, ushbu qoidani bajarmaslik oqibatlariga ishora o'z ifodasini topadi. Huquq normasining tarkibiy elementlari o'rtasida o'zaro yuridik-mantiqiy bog'lanish, yuridik-texnika qoidalarga asoslangan holda ifodalangan, mantiqiy izchillik hamda tizimlilik mavjud. Qolaversa, u huquqiy jihatdan umumiy mazmun asosida bir butunlikni, yaxlitlikni hosil qiladi. Biroq ular ayrim huquq sohalarida huquq normasining elementlari sifatida to'liq holatda, birgalikda uchramaydi (Konstitutsiyaning ta'sis etuvchi normalarida dispozitsiya shaklida). Bunday holatlarda normativ-huquqiy hujjatning tegishli moddalari mohiyatini anglab yetish huquqning ichki tuzilishi bilan bog'liq nazariy qoidalar asosida ijobiy hal etilishi mumkin.

Yuridik normaning uch qismlik tuzilishi uning mantiqiy yuridik tarkibi hisoblanadi. U fikrlash yo'li bilan tiklanadi va "Agar...bo'lsa, unda..., aks holda esa... bo'ladi" tarzidagi shartli ifodadan iborat bo'ladi. Mantiqiy yuridik tarkibni tiklash uchun mantiq qoidalari va talablardan tashqari qonunchilik, yuridik texnika, huquqiy bog'lanishlarni bilish kerak bo'ladi.

U yoki bu vaziyatda muayyan xulq-atvor andozasini yuzaga keltiruvchi huquq normalari xulq-atvor qoidalari bo'lib, o'z mantiqiy-yuridik tarkibida faraz (gipoteza), dispozitsiya va sanksiyaga ega bo'ladi.

Yuridik norma farazi (gipoteza) – yuridik normaning bir qismi bo'lib, u norma (dispozitsiya) amalga oshiriladigan hayotiy shart-sharoitlarning mavjudligi yoki yo'qligini ko'rsatib beradi. Shuni ham aytib o'tish joizki, huquq normasining dastlabki qismi bo'lgan gipotezada "faraz yordamida xatti-harakatning mavhum varianti konkret "hayotiy" hodisaga, ma'lum bir shaxsga, vaqtga, joyga "bog'lanadi". Farazda mustahkamlangan har bir vaziyat (holat) xulq-atvor qoidasiga "hayot nafasini kiritadi", uni alohida hodisa darajasiga ko'taradi". Shuningdek, gipotezada huquq normasida belgilangan qoida qay sharoitda va qay holatda hamda kim tomonidan amalga oshirilishi ko'rsatiladi. Gipoteza – huquq normasining bir qismi bo'lib, unda dispozitsiyada ko'rsatilgan qoidaning kuchga kirishi uchun zarur bo'lgan aniq hayotiy holat (voqea, harakat, hodisalar) o'z ifodasini topadi.

Huquq normasi o'z ichki tuzilishiga ega, ya'ni u tarkibiy qismlardan iborat bo'lib, ayni paytda ular bir – biri bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, huquqiy norma quydagi 3 unsurdan iborat:
Gipoteza
Dispozitsiya
Sanksiya

Gipotez – Huquq normasining tarkibiy unsuri bo'lib, u ushbu huquqiy normaning qanday sharoitlarda harakatga kirishishi va uning dispozitsiyasi qanday sharoitlarda amalga oshirishini belgilovchi hayotiy sharoit va mavjud holatlarni ko'rsatadi, ya'ni huquq normasida belgilangan xatti-harakat qanday sharoitlarda bajarilishi lozimligini ko'rsatadi. Gipotezada huquq normasida belgilangan qoida qay sharoitda va qay holatda

hamda kim tomonidan amalga oshirilishi ko'rsatiladi. Gipoteza huquqiy normaning bir qismi bo'lib, unda dispozitsiyada ko'rsatilgan qoidaning kuchga kirishi uchun zarur bo'lgan konkret aniq hayotiy holatlar o'z ifodasini topadi. Masalan, fuqarolik huquqiy normasi fuqarolarning muomala layoqati qaysi holda to'la vujudga kelishini ko'rsatadi.

Huquq normalarining amal qilish bilan bog'liq bo'lgan bitta shart- sharoit aks etgan gipoteza oddiy gipoteza hisoblanadi. Masalan, Prezident O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi yig'inishida qasamyod qabul qilgan paytdan boshlab o'z lavozimiga kirishgan hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 108-moddasi.

Murakkab gipoteza esa huquq normasining amal qilishi ikki yoki undan ortiq holatlarning mavjud yoki mavjud emasligiga bog'liq ekanligi ko'rsatiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga o'ttiz besh yoshdan kichik bo'lmagan, davlat tilini yaxshi biladigan, bevosita saylov gacha kamida 10 yil O'zbekiston Respublikasi fuqarosi saylanishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining 106-moddasi.

Alternative gipoteza esa huquq normalarining amal qilishi sanab o'tilgan shart-sharoitlardan biriga bog'liq ekanligini bayon etadi.

Dispozitsiya – Huquq normasining tarkibiy unsuri bo'lib, unda huquq subyektlarining huquq va majburiyatlarini belgilanadi va ularning bo'lishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlari varinatlarini aniqlanadi. Dispozitsiya huquqiy normaning bir qismi bo'lib, unda gipotezada ko'rsatilgan holatlar mavjud bo'lganda huquq subyektlari rivoya etishlari lozim bo'lgan xatti-harakat qoidasi ifodalangan bo'ladi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 80- moddasiga muvofiq, voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar, o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar- bunda, demak gipoteziyada ko'rsatilgan holatlar, ya'ni farzandlarining voyaga yetishi va mehnatga layoqatli bo'lishi hollarining mavjudligi dispozitsiyaning amal qilishiga sharoit tug'diradi, ya'ni farzandlarda o'z ota-onalariga g'amxo'rlik qilishga majburiyatini vujudga keltiradi.

Dispozitsiya turlari:

Oddiy dispozitsiya xulq-atvor, yurish-turishning konkret variantini, uning mazmunini to'la ochib bermagan holda ko'rsatib o'tiladi.

Murakkab dispozitsiya huquqiy munosabat subyektlarining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarining keng doirasini o'z ichiga qamrab oladi, ya'ni bunda huquq subyektlarining huquqlari yoki majburiyatlari sanab o'tiladi.

Muqobil dispozitsiyada xulq-atvor, yurish-turishning bir nechta variantlari ko'rsatib o'tiladi va munosabat ishtirokchilari ulardan biriga amal qilishlari mumkin yoki shart.

Sanksiya- yuridik normaning tarkibiy unsuri bo'lib, u huquqiy norma buzilgan holda huquq buzilgan shaxsga nisbatan qo'llaniladigan davlat majburlov chorasining turini belgilaydi. Sanksiya huquq normasining bir qismi bo'lib, unda dispozitsiyada ko'rsatilgan talablarni bajarmaganlik uchun berilishi mumkin bo'lgan jazoning yoki tavsiya etilgan harakatni sodir etganlik uchun rag'batlantirishning turi va o'leho'i ifodalangan bo'ladi.

Sanksiyalarda ifodalangan salbiy oqibatlarining aniqligiga qarab mutlaq aniq, nisbatan aniq va kumulyativ sanksiyali normalar ajratiladi. Mutlaq aniq sanksiyali huquq normalarida davlatning aniq bitta majburlov chorasi ko'rsatiladi. Masalan, transport vositasini boshqarish vaqtida haydovchilarning telefonidan foydalanishi bazaviy hisoblash miqdorining uch baravari miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi, 128'-modda).

Xulosa. Huquqiy norma, insonlar to'g'risida qabul qilingan qonun, tartib, qoida yoki odatlar to'plami. Bu norma insonlarga huquq va majburiyatlar, ularning harakatlari va munosabatlari bo'yicha belgilangan Qonunlar va qarorlar orqali aniqlangan. Huquqiy normalar obyektlar, xizmatlar, moliya muomalalari, jinoyatlar, boshqa hukumronlik turlarini ham o'z

ichiga oladi. Huquqiy normalar odatda qonun, nizom, tartib, qaror, farmon va boshqa hukmronlik hujjatlari shaklida ifodalangan.

Huquq o'z ichki tuzilishiga ega. Yaxlit bir tizim sifatidagi huquq tizimi o'z ichki huquq tarmoqlarini, huquq institutlarini oladi. Huquq tizimining eng kichik, birlamchi tarkibiy unsuri bo'lib, huquq normasi hisoblanadi. Agar huquqni, huquq tizimini bir bino deb qaraydigan bo'lsak, huquq normasi uning bir gashti sifatida yoki bir jonli organizmning eng kichik bir hujayrasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, unda huquqqa xos bo'lgan muhim belgilar jamlangan bo'ladi. Huquq normasi hokimiyat tepasida turgan siyosiy kuchlarning amr-irodasini ifodalaydi;

davlat tomonidan o'rnatilgan yoki sanksiyalangan bo'ladi; barcha huquq subyektlari tomonidan bajarilishi majburiy; aks holda davlatning majburlov kuchi bilan ijrosi ta'minlanadi; normativ aktlarda va boshqa huquq manbalarida ifodalanadi.

Ayni paytda, huquq normasiga yaxlit bir tizimning eng kichik bo'lakchasi sifatida o'ziga xos jihatlar ham tegishlidir.

Shunday qilib, huquq normasi – barcha huquq subyektlari uchun majburiy bo'lgan, davlat tomonidan o'rnatilgan va sanksiyalangan xatti-harakat qoidasi, xulq-atvor namunasi bo'lib, unda ijtimoiy munosabat qatnashchilarining huquq va majburiyatlari mustahkamlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi: darslik. Toshkent: Adolat, 2018. 257-bet
2. Saydullayev Sh. A. Davlat va huquq nazariyasi: darslik. „Yuridik adabiyotlar publish“. Toshkent: TDYU, 2021. 124b.
3. O'zbekiston Yuridik ensiklopediyasi. Nashr uchun mas'ul R.A. Muhiddinov va boshqalar. Mas'ul muharrir N. To'ychiyev. Toshkent: Adolat-2010. 140-bet
4. Islomov Z., M. Mirhamidov. Huquqshunoslik. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. Toshkent-2002
5. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent-2023